

OSMANLI SANAYİLEŞMESİ SÜRECİNDE OSMANLI KİBRİT FABRİKASI ve NİZAMNAMESİ

Dr. Öğr. Üye. Şenay ATAM*

ÖZ

Osmanlı Devleti 19. yüzyıldan itibaren sanayi üretimini artırmaya yönelik çalışmalarında bulunmuştur. Özellikle Batı'da yaşanan Sanayi İnkılabı'nın ardından meydana gelen olumsuzlukları aza indirmeye çalışmıştır. Ülke içerisinde faaliyet gösterecek olan fabrikalar açılmaya başlanmıştır. Bunların bir kısmı ordunun ya da sarayın ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olarak devlet eliyle açılan fabrikalardır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha çok yabancı sermayedarlar tarafından açılan özel nitelikli fabrikalar da faaliyete geçmeye başlamıştır. Bu fabrikalardan biri de Küçükçekmece'de kurulmuş olan Osmanlı Kibrit Fabrikası'dır. Fabrikanın inşa imtiyazı ilk etapta İspiraki Esani Efendi adına verilmekle birlikte asıl sahibi Mösyö Tavernier adında bir Fransız'dır. Çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çalışmaları ve sanayinin gelişmesine yönelik olarak anonim şirketlerinin kurulması hakkında bilgiler verilmiştir. Osmanlı Kibrit Fabrikası ile ilgili olarak özellikle restorasyon çalışmalarına yönelik ve tarihi hakkında bilgi veren bir takım makaleler olmakla birlikte bu çalışmada farklı olarak özellikle fabrikanın kuruluşunda yer alacak şirketin nizamnamesi değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Osmanlı Kibrit Fabrikası hakkında Osmanlı Arşivi'nde mevcut belgeler, imtiyaz sözleşmesi ve Osmanlı Kibrit Şirketi'nin kuruluş nizamnamesi incelenerek şirket ve fabrikanın yönetim ve örgütlenme yapısı ortaya konulmuştur. Osmanlı Kibrit Fabrikası'nın kuruluşu ile ilgili yapılan iş ve işlemler üzerinden fabrikanın kuruluş aşamasında kurumların süreçte izledikleri yol, fabrikanın inşasında dikkat edilen hususlar ayrıca ele alınmıştır. Sonraki süreçte ise fabrikanın faaliyete geçişi ve kapatılması ile ilgili arşivde bulunan bilgi ve belgeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sanayii, Kibrit Fabrikası, Küçükçekmece, Osmanlı Kibrit Şirketi.

OTTOMAN MATCH FACTORY AND ITS REGULATION IN THE PROCESS OF

OTTOMAN INDUSTRIALIZATION

ABSTRACT

Since the 19th century, the Ottoman Empire made efforts to increase production. In particular, she tried to minimize the negativities that occurred after the Industrial Revolution in the West. Factories that will operate in the country started to be opened. Some of these factories are opened by the state to meet the needs of the army or the palace. As of the last quarter of the 19th century, special factories opened by foreign investors started to operate. One of these factories is the Ottoman Match Factory which was established in Küçükçekmece. The construction privilege of the factory was initially given in the name of İspiraki Esani Efendi, but the original owner is a Frenchman named Monsieur Tavernier. In this study, first of all, industrialization studies of Ottoman Empire and corporatization activities for development of industry were discussed. Although there are a number of articles about the Ottoman Match Factory that provide information about the history of the restoration works, especially in this study, the regulations of the company that will take part in the establishment of the factory have been evaluated. About the Ottoman Match Factory The documents and concession agreement and establishment regulation of the Ottoman Match Company were examined in the Ottoman Archives and the management and organization structure of the company and the factory were revealed. Through the works and operations related to the establishment of the Ottoman Match

* Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, senayatam@osmaniye.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8672-3063

Factory, the way the institutions followed in the process of the establishment of the factory and the points that were considered in the construction of the factory were also discussed. In the following process, the information and documents in the archive about the start-up and closure of the factory were evaluated.

Keywords: Ottoman Industry, Match Factory, Küçükçekmece, Ottoman Match Company.

GİRİŞ

İnsanoğlu ısınma, yiyeceklerini pişirme, savaş gibi hayatın her alanında ateşi kullanmıştır. İlk ateş kaynağı yıldırım olmuştur. Fakat insanların ateşi kendilerinin üretmesine dair ilk bulgular neolitik zamanlara dayanmaktadır. Hatta insanın ateşi kendisinin yakmayı becerebilmesinin doğaya hâkim olmasında ve özgürlük kazanmasında büyük adım olduğu düşünülmektedir. Kibrit kullanılmadan önce kolayca ateş alan kükürt gibi bazı yanıcı maddelere batırılmış kıymıklar kullanılmıştır (Wisniak, 2005: 369-370). 1669'da Henning Brandt tarafından fosforun yanıcı özelliği keşfedilmiş, ardından onun bu çalışmaları takipçileri tarafından geliştirilmeye çalışılmıştır (Crass, 1941a: 116). Başlangıçta üretilen kibritler hem güvenlik açısından hem de rahatsız edici kokularından dolayı çok tercih edilir durumda değildir. John Walker tarafından 1827'de tahta parçaların bir ucu bir parça potasyum klorat, şeker ve antimon trisülfid karışımı ile kaplanmış, bu şekilde kıymıkların alev alması sağlanmıştır. Bu karışımli çubukları tutuşturmak için kutuların içerisine bir zımpara kâğıdı konularak piyasaya sürülmüştür. Fakat bu kolay tutuşan çubuklar bazen etrafa sıçrayarak yangına sebep olmuşlardır. Sonrasında beyaz fosfor kullanılan kokusuz kibritler geliştirilmiş, ancak bu da üretimde çalışanların kemik rahatsızlıkları başta olmak üzere çeşitli hastalıklara yol açtığından üretiminden bir süre sonra vazgeçilmiştir. Sonraki süreçte kırmızı fosfor kullanılarak kibrit üretimine geçilmiş, kibritlerin bir ucuna potasyum klorat, diğer ucuna kırmızı fosfor sürülen kibritler üretilmiştir. Bu kibritlerin sorunu aynı kutunun içerisinde kendiliğinden alev alma riskidir. Ancak bu buluş kibrit endüstrisinin gelişimine yol açmıştır. Ortaya çıkan risk ise sonraki süreçte sürtünme yüzeyinin kutunun dışına alınması ile güvenli kibrit denilen türün üretimiyle modern sisteme kavuşturulmuştur (Wisniak, 2005: 372-376). Kibrit üretiminin hız kazanması otomatik makinelerin kullanılmaya başlaması ile olmuştur. İlk olarak 1851'de I. H. Smith Wolcot tarafından Massachusetts'de otomatik makine geliştirilmiş, sonrasında 1854'de Gates ve Harwood tarafından yapılan otomatik kibrit makineleri 1870 ve 1880 yıllarında daha başarılı hale getirilmiştir (Crass, 1941b: 380-381). Osmanlı Devleti'nde ise bu dönemde kibrit üretimi ile alakalı olarak bir takım teşebbüsler olmuş, ancak ilk ciddi girişim İspiraki Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde kimya sanayiinde faaliyet gösterecek olan ve aslında hayatın her alanında kullanılacak olan kibritin modern bir tesise kavuşması serüveni ele alınmıştır.

1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayisi ve Açılan Fabrikalar

Osmanlı ekonomisi Batı'da sanayi devrimi yaşanmadan öncesinde temelde tarıma dayanmaktadır. Bununla birlikte belli zanaat gruplarının gerçekleştirdiği küçük ölçekli imalat sektörleri de mevcuttur. Özellikle küçük atölyeler şeklinde teşkilatlanmış bulunan dokuma sanayisi zamanına göre oldukça iyi durumdadır. Gıda ve deri sektörü de kendi kendine yeter konumdadır. Ancak, zamanla içeride yaşanan yönetim

zafiyetleri sonucu ortaya çıkan iç ve dış kaynakları tam olarak yönetememe durumu, tarım sisteminde yaşanan düzensizlikler, savaşlarda görülmeye başlanan başarısızlıklar ve toprak kayıpları ile Batı'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi, Osmanlı ekonomisinin Batı ile rekabet gücünü zayıflatmaya başlamıştır. Bu etkenlerin yanında yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar, yerli zanaatkar ve tüccarın Batılılara karşı rekabet gücünü azaltmış ve tedavisi zor derin yaralar açmıştır (Pamuk, 1985: 718-720). Bunu telafi edebilmek için 19. yüzyılın başından itibaren özellikle de Tanzimat sonrası dönemde sanayileşme hamlelerine hız verilmiştir. Bu çerçevede yerli sanayii korumak ve geliştirmek ve bir anlamda sanayi politikalarını yürütmek üzere öncelikle ıslah-ı sanayi komisyonu kurulmuştur. Ardından çeşitli sanayi kollarında şirketleşme yoluna gidilmiş, işletmelerde kullanılmak üzere yurtdışından getirilecek makinelerde gümrük vergisinden muafiyet uygulamaları yapılmıştır. Uluslararası fuarlar açılırken yurtdışındakilere de katılım sağlanmıştır. Bunun yanı sıra devlet ve özel sektör tarafından açılacak olan sanayi kurumlarında çalışacak kalifiye eleman yetiştirmek üzere sanayi mektepleri açılmıştır. Üretilen malların ülke içine ve dışına dağılımını kolaylaştırmaya yönelik ulaştırma faaliyetlerine yatırımlar yapılmıştır. Gerçek anlamda fabrikaların açılması ve bunların faaliyete geçmesi ise 19. yüzyılın başlarını bulmuştur (Erdem, 2016: 18-21; Öztürk, 1990: 23-27; Önsoy, 1984: 7-8; Seyitdanlıoğlu, 2009: 58-61).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yoğunluk kazanan sanayileşme çabaları başlangıçta devlet desteğinde gerçekleştirilmiştir. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerini kapsayan bu yıllardaki sanayileşme, modernleşen ordunun gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Bu nedenle Osmanlı sanayiinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardır. Bu bakımdan dokuma ve deri sektörleri Osmanlı sanayileşme sürecinde başı çekmiştir (Toprak, 1985: 1345; Topal, Erdemir ve Kırılı, 2012: 40-41). Devlet tarafından açılan fabrikalardan bazıları Beykoz Kağıt Fabrikası (1804), Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812), Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası (1822), Eyüp İplik Fabrikası (1827) (Öztürk, 1990: 30-46), İslimye Çuha Fabrikası (1830)'dır (Erdem, 2016: 22).

Osmanlı Devleti yöneticileri Tanzimat sonrası dönemde de sanayileşme hamlelerine devam etmişlerdir. Önsoy, Tanzimat sürecinde Osmanlı sanayileşmesini 1840-1860 ve 1860-1876 yılları olarak ikiye ayırmıştır. 1840-1860 yılları arasında devlet eliyle fabrika açılması çalışmalarını Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarını ele geçirmeye yönelik faaliyetlerine karşılık alınan tedbirler niteliğinde değerlendirmiştir (Önsoy, 1984:6). Bu dönemdeki büyük ölçekli sanayi işletmeleri hem Avrupa'daki sanayileşmenin ruhuna hem de ülkenin göreceli işgücü ve hammadde üstünlüğüne uygun olacak şekilde genellikle pamuklu, yünlü ve ipekli iplik ve kumaş üretimi başta olmak üzere, gıda, yağ, sabun, çimento ve tuğla fabrikaları ve imalathaneleri şeklinde gerçekleşmiştir (Erdem, 2016: 24-25). Çoğu sarayın ve ordunun ihtiyacı için üretim yapan fabrikalar Feshane Fabrikası (1835), Hereke Fabrikası, İzmit Aba Fabrikası, ordunun ihtiyaçları için Top Fabrikası, Zeytinburnu Mermi Fabrikası, Tophane Tüfek Fabrikası olarak sayılabilir (Toprak, 1985: 1315-1346). Devlet eliyle kurulan fabrikaların yanı sıra bu dönemde özel girişimciler, daha çok da yabancı sermaye sahipleri tarafından gerçekleştirilen fabrikalar da açılmaya başlanmıştır. Özel sektördeki yabancı sermayedar ağırlığının nedeni ise ülkenin yeterli sermaye birikimine sahip yerli

yatırımcılarının az miktarda olmasıdır. Özel sektörün yoğun olarak faaliyet gösterdiği alanlar kazancı daha yüksek olan sigara, tütün, çini, tuğla üretimidir (Kurt vd. 2016: 251-252).

2. Osmanlı Kibrit Şirketi'nin Kurulması

Osmanlı Devleti'ne anonim ve limitet şirketin girişi Batı'dakinden çok sonra 1849 yılına rastlamaktadır. Mart 1849 tarihinde padişah fermanı ile Boğaziçi'nde vapur işletmeciliğini üzerine alan ilk Osmanlı Anonim Şirketi (Şirket-i Hayriye) kurulmuştur. Şirketin 1850 yılında faaliyete geçtiği bilinmektedir. (Kazgan, 1985: 782; Şensoy, 2018: 242). Bu tarihten sonra, 1910 yılı da dâhil olmak üzere, Osmanlı Devleti'nde 95 anonim şirketin kurulduğu görülmektedir. Bu şirketlerin 21'i Türk-Levanten ortaklar ve yönetim altında kalmışsa da, hisse ve borç senetlerinin Osmanlı tebaasından çok yabancıların elinde kaldığı görülmektedir. 1910 yılına kadar Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren şirketlerin 28'i demiryolu ve sair ulaştırma işletmeleridir. Madencilik, kamu hizmetleri ve sanayide ise 31 anonim ve limitet şirket kaydedilmiştir (Kazgan, 1985: 782-784).

Osmanlı Devleti'nde kibrit üretiminde fabrikalar açmak üzere bir şirketin kurulması ise 1891 yılında gerçekleşmiştir. Aslında öncesinde kibrit üretimi için birkaç defa imtiyaz talebinde bulunulmuştur. Fakat neticeleri hakkında net bir bilgi arşivde mevcut değildir (BOA, *A.MKT.NZD*, 162/49, 1271/1854). Fakat modern anlamda bir fabrika açılmasına yönelik ilk ciddi adım İspiraki Esani Efendi tarafından atılmış ve Osmanlı Devleti'nde kav ve kibrit fabrikaları inşası için imtiyaz talebinde bulunulmuştur (BOA, *İ.DH*, 917/72791, 29 Receb 1301/25 Mayıs 1884; BOA, *MV*, 37/52, 21 Rebiülevvel 1306/25 Kasım 1888). Osmanlı Devleti'nde bu dönemde sanayi alanında yatırım yapmak isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyaz vermek şeklinde iki türlü izin şekli bulunmaktadır. Aradaki fark imtiyazda imtiyaz sahibine faaliyet göstereceği alanda bir tekel hakkı verilmesidir. Ruhsatta bu imtiyaz hakkından söz etmek mümkün değildir. Sadece faaliyet göstereceği alanla ilgili olarak devletten alınmış bir izin niteliği taşımaktadır (Ökçün, 1972: 136). İspiraki Efendi'ye verilen sınırlı tekel niteliğinde bir imtiyazdır. İspiraki Efendi, İstanbul'un yanında Selanik, Hüdavendigar gibi yerlerde de aynı şekilde fabrika açabilmesini, buralarda başka bir kibrit fabrikası açılmasına izin verilmemesini beyan eden bir imtiyaz talebinde bulunulmuştur. Öncelikle İstanbul civarındaki şehirlerden bu konuda başka bir talibin olup olmadığına bakılmıştır. Başka bir talibin olmadığı anlaşıldıktan sonra böyle bir imtiyazın İspiraki Efendi'ye verilebileceğine karar verilmiştir (BOA, *MV*, 43/36, 19 Ramazan 1306/19 Mayıs 1889). Aslında İspiraki Efendi'nin isteği tüm Osmanlı ülkesinde kendisinin böyle bir imtiyaza haiz olmasıdır. Ancak yapılan yazışmalardan bunun daha önce Osmanlı Devleti'ne zararları görüldüğünden sadece İstanbul ve birkaç vilayet ile sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti Avusturya ile bir ticaret anlaşması yapmış ve Avusturya'dan gelecek olan kibritlerin yüz kilosundan 140 kuruş gümrük vergisi belirlenmiştir. İspiraki Efendi'ye de aynı şartlar sunulmuş ve anlaşma buna göre düzenlenmiştir. İmtiyazın feshi halinde kendisinin herhangi bir tazminat talebinde bulunmayacağına dair bir senet de imtiyaz sözleşmesine eklenmiştir. Böylece 28 Ekim 1889 tarihinde Osmanlı Hükümeti adına Ticaret ve Nafia Nazırı ile İspiraki Efendi arasında imzalanan sözleşmeye göre (BOA, *İ.MMS*, 108/4626, 3 Rebiülevvel 1307/28 Ekim 1889; Düstur, VI, 1989: 458-460). İstanbul, İzmit ve Çatalca Sancakları, Edirne, Selanik, Aydın, Hüdavendigar ve Cezayir-i Bahri Sefid Vilâyetlerinin güvenli yerlerinde

kav ve kibrit fabrikaları inşası imtiyazı kırk sene müddetle verilmiştir. Bu süre zarfında Osmanlı Hükümeti bu mahallerde başka biri tarafından kibrit fabrikası inşasına ruhsat vermeyeceğini taahhüt etmektedir. İmtiyaz fermanının verildiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde öncelikle İstanbul'da inşa olunacak fabrikanın yerinin Ticaret ve Nafia Nezareti'nin gözetiminde tespit edildikten sonra nihayet iki yıl içerisinde binanın tamamlanmış olması gerekmektedir. Selanik ve Aydın Vilayetlerinde ise beş yıl içerisinde fabrika binalarının tamamlanması istenmektedir. İmtiyaz dâhilinde olan diğer yerlerle ilgili süre sınırı yapılmazken imtiyaz sahibinin inisiyatifine bırakılmıştır. Eğer verilen süre içerisinde mazeretsiz olarak İspiraki Efendi fabrikaları inşa etmez ise imtiyaz fesih olunacaktır. Fakat gerekçesi hükümet tarafından kabul edilen mazeret süresince kendisine ek süre verme yetkisi Osmanlı Hükümeti'ne aittir.

Fabrika için ilk defa getirilecek makineler gümrükten muaf tutulacaktır. Fabrikada imal olunacak kav ve kibritlerin Osmanlı ülkesi içerisinde deniz yoluyla sevkinde dâhili gümrük kaldırılana dek gümrük vergisinin 4/7'si oranında gümrük vergisi alınacaktır. Bu dönemde ticaret anlaşmaları yenilenme aşamasında olduğundan yeni verginin kav ve kibritin kutusu ile beraber her 100 kilosundan ne kadar vergi alınacak ise bu sefer kurulan fabrikada imal edilen kav ve kibritten de o oranın 4/7'si oranında vergi alınacağı anlaşma maddeleri arasına eklenmiştir. Dâhili gümrük vergisi kaldırıldığı takdirde içerideki sevkiyatta şirketten vergi alınmayacağı taahhüt edilmektedir. İmtiyaz müddeti bittiğinde ise yapılan fabrikaların Osmanlı Devleti'ne sağlam olarak teslim edilmesi gerektiği anlaşma maddelerinin içerisinde yer almaktadır.

Ayrıca bu fabrikalarda imal edilecek kav ve kibritin ithal edilenlerden ucuza mal edilmesine gayret edileceği, istihdam edilecek çalışanların mühendis gibi teknik elemanları haricindekilerin muhakkak Osmanlı tebaasından olacağı taahhüt altına alınmıştır. Tüm çalışanların fes takma zorunluluğu da bulunmaktadır. İspiraki Efendi'nin bu şartlar altında fabrikanın inşası ve idaresi için gerekli sermayeyi temin etmek üzere en geç bir yıl içerisinde bir Osmanlı Anonim Şirketi kurması gerekmektedir. Fakat İspiraki Efendi bir yıl içerisinde şirketi kuramamış ve bunun üzerine sürenin uzatılması talebinde bulunmuştur. Talebi olumlu karşılanarak 5 Ekim 1890 tarihinde kendisine bir yıl daha ek süre verilmiştir (Düstur, VI, 1939: 759).

Nihayet şirket 9 Ağustos 1891 tarihinde kurularak 8 fasıl ve 47 maddeden oluşan nizamnamesi hazırlanmıştır (BOA, *A.DVN.MKL*, 34/15, 3 Muharrem 1309/9 Ağustos 189; Düstur, VI, 1989: 1027-1035). Nizamnamenin birinci faslı; şirketin teşkili, kuruluş maksadı, ismi, imtiyaz süresi ve merkezinin nerede olacağına ilişkin düzenlemeleri, ikinci faslı; imtiyaz sahiplerinin imtiyazlarını şirkete devrini, üçüncü faslı; şirketin iç tüzüğüne dair yönetim kurulunun seçimi, çalışma prensipleri ve süreleri gibi maddeleri, dördüncü faslı; şirketin heyet-i umumisinin (genel kurulu) toplanma ve karar alma usul ve esaslarını, beşinci faslı; şirketin yıllık muhasebesi ve defterinin düzenlenme esaslarını, altıncı faslı kar dağıtımını, yedinci faslı ihtiyat akçesine, sekinci faslı şirketin faaliyetinin durdurulması ve feshine ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Buna göre şirket Andre Letranj, Edward Halphen ve İspiraki Efendi namına kurulmuş olup adı Osmanlı Kibrit Şirketi olarak belirlenmiştir. Şirketin nizamnamesinde birinci fasıl ilk imtiyaz anlaşmasını yinelemektedir. Şirket Paris'te bulunan Endüstüriyel Enternasyonal adlı şirketin kibrit imali usulünü uygulayacaktır. Şirketin unvanı Osmanlı

Kibrit Şirketi olacak ve Osmanlı Devleti'nin kanun ve nizamlarına tabi olacaktır. Şirketin merkezi İstanbul'da olacak Osmanlı'nın diğer yerlerinde ve yurt dışında şubeleri bulunabilecektir. İmtiyaz müddeti ise 40 yıldır.

İkinci fasıl imtiyazın şirkete devrine dairdir. Böylece İspiraki Efendi, Mösyö Letranj ve Halphen tüm haklarını şirkete devretmişlerdir. İkinci fasılın altıncı maddesine göre şirketin sermayesi 44.000 Osmanlı Lirası veya bir milyon Franktan ibarettir. Her biri beş buçuk Osmanlı Lirası ya da yüz yirmi beş Franklık 8.000 hisseye bölünecektir. Eğer imtiyazda belirtilen yeni fabrikalar da kurulacak olursa sermaye yüz otuz iki bin Osmanlı Lirası yani üç milyon Franga çıkarılabilecektir.

Üçüncü fasıl şirketin idaresi ile ilgilidir. Şirket bünyesinde beş ile on bir arasında değişen azadan oluşan bir İdare Meclisi olacaktır. İlk üç sene için Meclis İdare Heyeti Nuri Bey Efendi (Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü), Mösyö Rene Budowi, Baron di Vandover, Piyerdi Marizi vite Buvar Novarnist Butersken'den oluşmaktadır. Üç yılın sonunda üye isterse tekrar ya da yerine başka biri seçilebilecektir. Meclis üyeleri içlerinden bir başkan ve başkan vekili seçeceklerdir. İdare meclisi ayda bir defa toplanacaktır. İdare Meclisi üyelerinden her birinin şirketin 40 adet hisse senedine sahip olması gerekir. İdare meclisi, şirket işleri ve malların idaresi için tam yetkiye sahiptir. Meclisin başkanı mahkeme huzurunda da bizzat veya vekili ile şirketi temsil yetkisine sahiptir. İdare meclisi üyeleri hisse senedi gelirlerinin yanında mecliste hazır bulunacakları günler için de ayrıca ücret alacaklardır. Bu ücretin miktarı Heyet-i Umumiye tarafından belirlenmektedir.

Dördüncü fasıl şirketin tüm hissedarlarına vekil olacak olan Umumi Heyetine (genel kurula) dairdir. Asaleten veya vekâleten kırk hisseye sahip bütün hissedarlar Heyet-i Umumiye üyesidir ve toplam elli oyu geçmeyecek surette her bir hissedar her kırk hisse için bir oyu olacaktır. Olağanüstü bir durum vuku bulmadığı takdirde rutin olarak altı ay arayla senede iki defa İdare Meclisinin belirlediği yerde toplanacaktır. Üyelere tebligat toplantı tarihinden bir ay evvel gazetelerde duyurulacaktır.

Asaleten ya da vekâleten toplam hisse senedinin $\frac{1}{4}$ 'üne sahip hissedarlar hazır bulunurlar ise Heyet-i Umumiye toplanmış sayılır. Birinci toplantıda bu çoğunluk sağlanmaz ise 15 gün ila bir ay içerisinde yeniden toplanmak üzere ikinci bir toplantı çağırısı yapılır. Çoğunluk sağlanmamış olsa bile bu ikinci toplantıda alınan kararlar geçerli olacaktır. Heyet-i Umumiye'nin başkanlığı idare meclisi başkanı tarafından yürütülür. Toplantılarda oy çokluğuna göre karar alınır. Müzakere olunacak maddeler idare meclisi tarafından tanzim edilir. Şirket hisselerinin yüzde yirmi beşine sahip kişiler tarafından toplantıdan yirmi gün öncesine kadar verilen teklifler gündem maddelerine eklenebilir. Gündem maddesi dışındaki konular toplantıda müzakere olunamaz.

Nizamnamenin otuz ikinci maddesi şirket hesaplarının incelenmesi ile ilgilidir. Heyet-i Umumiye bütün hesapların tetkiki için hissedarlar arasından veya dışarıdan müfettiş tayin etme salahiyetine sahiptir. Şirketlerin muhasebe kayıtlarında bu yıllarda uygulanmakta olan yöntem çift yanlı muhasebe kayıt yöntemidir. 1850 Ticaret Kanunnamesi ile Osmanlı ticari hayatına giren bu usul Şirket-i Hayriye'nin muhasebe kayıtlarında uygulanmıştır. Bu yöntem ayrıntılı ve zor olmasına rağmen, işletme faaliyetleri ve sonuçları hakkında daha anlamlı sonuçlar vermektedir. Bu usulde şirketin önce gelir kalemleri ardından masraf kalemleri belirtilir(Şensoy, 2018: 246).

Otuz üçüncü madde ise Heyet-i Umumiye'nin görevleri ile ilgilidir. Buna göre Heyet-i Umumiye her sene şirketin işlerine ve hesaplarına dair idare meclisi tarafından takdim olunan raporu okur ve müzakere ederek kabul veya ret eder. Hisse gelirlerini belirler. Değiştirilmesi gereken idare meclisi üyesinin yerine yenisini seçer. Şirketin bütün idari ve mali işleri ile alakalı kararları alır. Gerekli gördüğü takdirde idare meclisinin yetkilerini genişletir. Fakat şirket hissedarlarının 1/3'ü onaylamadıkça şirket sermayesinin artırılması hususunda karar alamaz. Heyet-i Umumiye'de alınan kararlar bir deftere kaydedilir.

Beşinci fasılda şirketin muhasebe kayıtları ile ilgili uygulanacak esaslar belirlenmiştir. Buna göre İdare Meclisi her sene sonunda şirketin alacak ve borçlarını belirten bir defter düzenleyerek bu defter ile muvazene defterini ve muhasebe kayıtlarını Heyet-i Umumiye'nin toplanmasından kırk gün evvel müfettişlere tebliğ edecektir.

Şirket nizamnamesinin altıncı faslı şirket gelirin hissedarlar arasında paylaşımı ile ilgilidir. Gelirin % 2,5'i ihtiyat akçesi olarak kaydedildikten ve sermayenin %6'lık bir kısmı ayrıldıktan sonra kalan %10'u azalar arasında paylaşılmak üzere idare meclisine ayrılır. Kalan paranın yarısı hissedarlara diğer yarısı da kuruculara verilir. Yedinci fasılda ihtiyat akçesinin miktarı ve kullanımını belirlemektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi şirketin gelirinden %2,5 ihtiyat akçesi ayrılır. Yıllık hasılat hisse başına yüzde altı faiz verilmesine kifayet etmediği takdirde noksanı ihtiyat akçesinden tamamlanabilecektir. Sekizinci ve son faslı şirketin gerektiğinde süresinin uzatılması, başka bir şirketle birleşmesi veya feshi ile ilgilidir. Buna göre şirketin bu gibi işlerinin teklifi idare meclisine aittir. Bu tür konular idare meclisinin teklifi ile Heyet-i Umumiye'de görüşülerek karara bağlanacaktır. Fakat şirketin imtiyaz süresinin uzatılması ve başka bir şirket ile birleşmesi hükümet onayına bağlıdır. İdare meclisi şirket sermayesinin 1/3'ü zayi olduğunda şirketin feshi ya da devamına karar vermek üzere Heyet-i Umumiye'yi toplar. Fesih işlemlerinde, şirketin gelir-gider hesapları yapıldıktan sonra hesap kesim işlemlerinin ardından kalan meblağ hissedarlar arasında paylaşılır, hükümleri yer almaktadır.

3. Kibrit Fabrikasının İnşası Süreci

Şirketin kurulmasının ardından yapılan anlaşma gereğince şirketin fabrikanın yapımına başlaması gerekmektedir. Bunun için öncelikli olarak fabrikanın inşa edileceği mevki belirlenir. Osmanlı Devleti sanayileşmeyi kolaylaştırmak maksadıyla fabrikanın kurulacağı arazinin miri arazi kapsamında olması durumunda bedelsiz olarak da arazi tahsisi yapmıştır. Hamidiye Kâğıt Fabrikası ve Hıfz-ı Sıhhat ve Melahat Fabrikası'nda böyle bir uygulama yapılmış ise de bunun genel olarak imtiyaz sözleşmelerinde uygulandığını söylemek mümkün değildir (Ökçün, 1972: 136-137). Osmanlı Kibrit Fabrikası'nda bedelsiz olarak arazi tahsisi uygulaması yapılmamış, ancak Hazine-i Hassa'ya ait olan arazinin fabrikaya kiralandığı görülmektedir. Bunun için Hazine-i Hassa nazırı ile şirket yetkilisi arasında bir kira sözleşmesi imzalanmıştır. Hazine-i Hassa Nezareti ile Osmanlı Kibrit Şirketi'nin İdare Meclisi Başkanı Nuri Bey 26 Mayıs 1892 tarihinde arasında teati edilen anlaşmaya göre Hazine-i Hassa'ya ait olan Kurbağalidere Çiftliği'nin 56 dönümlük arazisi 40 yıllığına Osmanlı Kibrit Şirketi'ne kiralanmıştır. Şirket her bir dönüm için 2 Osmanlı Lirası üzerinden toplamda her yıl 112

Osmanlı Lirası kira bedeli ödeyecektir. Ayrıca fabrikada üretilecek ve tarımda kullanılacak kimyasal maddeleri ücretsiz olarak devlete verecektir. İmtiyaz anlaşmasında belirlenen 40 yıl dolduğunda ise Hazine-i Hassa Nezaretinin dönüm başına 2 Osmanlı lirası kira bedelini artırma yetkisi olacaktır. Arazinin ne şekilde kullanılacağı da bu anlaşma metninde belirtilmiştir. Arazi üzerinde kibrit fabrikası ve çalışanlar için kalacak yerlerin haricinde gelir getirecek bakkal, kahve dükkânı gibi ticari işletmeler açmasına müsaade edilmeyecektir (BOA, *BEO*, 142/10628, 3 Receb 1310/21 Ocak 1893). Fabrikanın inşa edileceği alan Kadıköy Kazasına bağlı Çifte Havuzlar civarındadır. Fakat fabrika yerleşim yerlerine yakın olacağından halk arasında huzursuzluklar yaşanmıştır. Dolayısıyla burasının kibrit fabrikası yapımına uygun olmadığına ve inşaatın durdurulmasına karar verilmiştir (BOA, *BEO*, 39/2861, 1 Muharrem 1310/26 Temmuz 1892). İnşaatın durdurulması kararına rağmen şirket yetkilileri inşaatı devam ettirmek istemişlerdir. Bunun üzerine Tersane-i Amire Kumandan Vekili Selanikli Hasan Paşa, beraberinde sekiz polisle fabrika inşaatına müdahale etmiştir. Emniyet güçleri ile inşaatı çalışan yirmi kadar amele, fabrika sahibi, mühendisi, şirketin idare meclisi reisi ve aynı zamanda Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü Nuri Bey arasında yaşanan arbede üzerine Halphen, Hasan Paşa'yı Sadarete şikâyet eden bir telgraf göndermiş, yapılan muamelenin usulsüz olduğunu ve gerekenin yapılmasını istemiştir (BOA, *BEO*, 142/10628, 3 Receb 1310/21 Ocak 1893). Aynı zamanda Hazine-i Hassa Nezareti ile yaptığı kira sözleşmesine işaret ederek şirketin zarara uğratıldığını iddia etmiştir. Sadareten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen tebligatta şirketin tazminat vs. talebine meydan verilmeden konunun çözüme kavuşturulması istenmiştir. Buna karşılık Ticaret ve Nafia Nezareti kararın gerekçelerini ayrıntılı bir şekilde hazırladığı tezkiresinde beyan etmiştir. Buna göre bu tür fabrikaların halk sağlığı açısından yerleşim yerlerine en az 800 m uzaklıkta olması gerekirken burasının ancak 200 m uzaklıkta olduğundan fabrikanın burada inşasının kesinlikle mümkün olmadığı belirtilmiştir. Sorunun çözümü için şirket yetkilisi olarak İdare Heyeti Başkanı Nuri Bey ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında görüşmeler yapılmıştır. Hazine-i Hassa Nezaretine gelen Nuri Bey'e kira bedeli geri ödenmek sureti ile hazinenin şirketle bir alacak verecek durumu kalmamış ve fabrikanın bu mevkide yapımı 27 Eylül 1892 tarihinde durdurulmuştur (BOA, *BEO*, 77/5732, 5 Rebiülevvel 1310/27 Eylül 1892).

Daha sonraki süreçte fabrikanın kurulacağı yer meselesi yine sıkıntılı bir hal almıştır. Şirket yetkilileri bu sefer Küçükçekmece'de bulunan arsanın fabrika yapımına uygun olup olmadığının tetkiki için gerekli işlemlerin biran evvel başlatılmasını talep etmiştir (BOA, *BEO*, 93/6924, 1 Rebiülahir 1310/23 Ekim 1892; BOA, *BEO*, 95/7092, 4 Rebiülahir 1310, 26 Ekim 1892). Seçilen mevki Küçükçekmece karyesine 1080 m ve istasyona 800 m mesafededir. Bu yerin demiryoluna ve göle yakınlığı nedeniyle fabrikada yaşanacak herhangi bir patlamada hem demiryolu ulaşımının, hem de gölün büyük zarar göreceği Ticaret ve Nafia Nezareti ve Şehremaneti'nden tayin edilen mühendisler tarafından rapor edilmiştir. Bu yüzden buranın fabrika inşası için uygun olmayacağı kararı alınmıştır (BOA, *BEO*, 142/10628, 3 Receb 1310/21 Ocak 1893).

Şirketin başka bir yer göstermesi istendiğinden bu sefer şirket yetkilisi Mösyö Halphen fabrikanın Ayastefanos ile Florya arasındaki demiryolunun 19. ile 20. kilometrelerindeki mevkide bulunan boş bir arazide inşasının uygun olacağını

düşünerek, burada da bir keşif işlemi yapılmasını isteyen bir arzuhalini Sadarete sunmuştur. Şirketin bu isteği üzerine 14 Kasım 1892'de Sadarettin Şehremaneti ve Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen yazıda bir memur görevlendirilerek gerekli keşfin yaptırılması istenmiştir (BOA, *BEO*, 105/7860, 23 Rebiülahir 1310/14 Kasım 1892). Fakat bu sefer de şirketçe bulunan ikinci mahallin baruthaneye civar sayılabilecek bir yerde olduğundan orada böyle bir fabrika inşası mahzurlu olabileceğinden inşasının mümkün olmadığı beyan edilmiştir. Konu Meclis-i Mahsus'da görüşülmüş ve şirketçe önce Küçükçekmece'de ve sonra Florya ile Ayastefanos arasında belirlenen her iki yerde de Seraskerlik, Bahriye Nezareti ve Tophane Müşirliği'nden seçilenlerden oluşturulacak bir heyet tarafından yeniden bir keşif yaptırılması kararlaştırılmıştır (BOA, *BEO*, 115/8563, 13 Cemaziyelevvel 1310/3 Aralık 1892). Tophaneden 8 Aralık'ta konu ile alakalı olarak bu işte ehliyetli Baruthaneler memuru Miralay Necip Bey'in (BOA, *Y.MTV*, 72/7, 18 Cemaziyelevvel 1310/8 Aralık 1892; BOA, *BEO*, 130/9691, 8 Cemaziyelahir 1310/2 Ocak 1893), 13 Aralık'ta Erkan-ı Harbiye'den ise Miralay İbrahim Muhiddin Bey'in görevlendirildiğine dair cevap gelmiştir (BOA, *Y.MTV*, 72/51, 23 Cemaziyelevvel 1310/13 Aralık 1892). Heyetteki diğer üyeler ise Bahriyeden Miralay Abdülatif Bey ve Bahriye Kolağası Mehmet Rıza'dır. Heyetin yaptığı incelemeler neticesinde Küçükçekmece'deki mevkiin fabrika yapımına daha uygun olduğu belirtilmiştir. Konu ile alakalı olarak Meclis-i Vükela'da yapılan toplantıda Küçükçekmece'de belirtilen yerde fabrika yapımı için şirkete ruhsat verilmiştir. Kararın şirkete bildirilmesinin ardından bu mahalde uygun yerin belirlenerek Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmesi istenilmiştir (BOA, *MV*, 73/36, 26 Cemaziyelahir 1310/12 Ocak 1893). Şirket yetkilisi Mösyö Halphen'in yaptığı incelemeler neticesinde Küçükçekmece ile istasyon arasında mülkiyeti Sultan II. Mahmut Vakfı'na ait bulunan 25 atik dönüm (1 atik dönüm=1600 arşın kare=918,672 m² (Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü, 2007:17) arsanın kibrit fabrikası için uygun olduğu belirtilmiştir. Fabrika 5000 m² alan üzerinde müstemilatı ile birlikte inşa edilecektir. Konu ile alakalı olarak padişah onayı 15 Eylül 1893 tarihinde alınmış ve fabrikanın inşasına başlanılmıştır (BOA, *İ.TNF*, 2/43, 4 Rebiülevvel 1311/15 Eylül 1893). Fabrikanın seçtiği yer vakıf arazisi olduğundan mahallin gerekli incelemelerinin ardından inşasına başlanması gerekmektedir. Ancak şirket artık fabrikanın inşasının gecikmesinden rahatsızdır. Bu yüzden şirket yetkilileri arazinin konumu ve durumu ile ilgili olarak Evkaf-ı Hümayun ve Defter-i Hakani'den gerekli incelemelerin yapılarak işlemlerin hızlandırılması talebinde bulunmuşlardır. Defter-i Hakani tarafından kaleme alınan tezkirede Sultan II. Mahmud Vakfı'na ait Florya çiftliğinden olan bu arazinin imtiyaz sahibi ve fabrikanın kurucularından Fransa Devleti tebaasından Edward Şarl veled-i Halphen'in uhdesinde bulunduğu kaydedilmiştir. Arazi yıllık yedi kuruş icare-i müecceleli dört kuruş on beş para mukataa zeminli 25 atik dönümden ibarettir (BOA, *DH.MKT*, 106/18, 26 Şevval 1310, 13 Mayıs 1893; BOA, *BEO*, 246/184331, 13 Muharrem 1311/27 Temmuz 1893). Fabrikanın inşasından sonraki süreçte fabrikada alınacak tedbirler de aslında belirlenmiştir. Buna göre kibrit yapımında kullanılacak klorat de potas fabrikadan uzak ve Baruthane'nin kontrolünde şirket tarafından inşa edilecek kâgir bir binada muhafaza edilecek ve günlük ne kadar kullanılacak ise o kadarı fabrikaya getirilecektir. Böylece herhangi bir yangın vs. durumunda fabrikada yüklü miktarda yanıcı ve patlayıcı madde bulunmayacak ve çevre bu şekilde büyük bir tehlikeden korunmuş olacaktır (BOA, *BEO*, 142/10629, 3 Recep 1310/21 Ocak 1893). Fakat fabrika bu yeri inşadan

sakınmıştır. Şirket ile yapılan sözleşmede böyle bir madde bulunmadığından Tophane'nin yaptığı keşif evrakına göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. (BOA, BEO, 1337/100207, 4 Rebiülevvel 1317/13 Temmuz 1899).

4. Fabrikanın İnşası ve Faaliyete Geçişi

Fabrikanın inşası ile ilgili karar Eylül 1893'te çıktıktan sonra fabrikanın yapımı ile ilgili bir takım yazışmalar yine Osmanlı arşivinde mevcuttur. Fabrikanın inşa edileceği mahal yukarıda ifade edildiği şekilde Bu ulaşım aksında yer alan Osmanlı Kibritleri Fabrikası, Küçükçekmece Gölü'nün güneyinde, Marmara Denizi ile gölün birbirine bağlandığı kısımda, Menekşe Deresi'nin kıyısında düz bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır (Kıraç, Coşkun ve Erdoğan, 2018: 68-69). Arazi vakıf arazisi olduğundan arazinin mukataaya ve bedel-i öşre bağlanması işlemlerinin yapılması gerekmiştir. Bu süreç uzadığından şirketin konu hakkında şikâyetleri hâsıl olmuş ve şirket bu sefer yazışmaların neticesini beklemeden inşaata başlamıştır (BOA, BEO, 246/184331, 13 Muharrem 1311/27 Temmuz 1893). Fabrikanın projesi Agop Bey tarafından çizilmiştir. Büyüklüğü 4980 m²'dir. Projede görülen lojman ise muhtemelen mali sebeplerden inşa edilmemiştir. Tek katlı olan binanın dış duvarları kâgirdir (taş ve tuğla). Dört büyük daireden oluşan fabrikanın cephesi, doğu ve batı yönü düzen olarak simetrik. Fabrikanın doğu cephesinde tuğla dekorasyonu biraz daha fazla kullanılmıştır. Fabrikanın batı cephesinde buharlı makinelerin çalışma prensibine uygun bacalar mevcuttur (Şahin, 2010: 91). Fabrikanın çıkışı arka taraftadır ve iskeleye gelen kütüklerin taşınması buradan sağlanmaktadır. Fabrika 14 Mart 1897 tarihinde üretime başlamıştır (Servet-i Fünun, 16/393, 1314, 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898: 35). 19 Eylül 1897 tarihli şirketin idare meclisi üyelerinden Mösyö Loucas imzalı belgeden bu fabrikada üretilen kibritlerin satılmaya başlanması münasebetiyle üretilen kibritlerden numune olarak, altından yapılmış oymalı bir kutu içerisinde Sultan II. Abdülhamid'e takdim edildiği anlaşılmaktadır. Aynı belgede Mösyö Tavernier'in de sultana teşekkürleri iletilmiştir (BOA, Y.PRK.TNF, 5/53, 21 Rebiülahir 1315/19 Eylül 1897).

En nihayetinde faaliyete geçen Kibrit Fabrikası'nda 1897 yılında 121'i kadın ve kızlardan oluşan toplam 201 işçi çalıştırılmıştır (Güzel, 1985: 868). Bunlara bir yılda 2.565 Osmanlı Lirası ödenmiştir. Fabrikada 2 adet kazan ve 40 beygir gücünde bir makine vardır (Güran, 1997: 261). Fabrikada kibritin üretim aşamalarını o dönemde gazeteci Ahmet İhsan'ın fabrikayı ziyaret ederek sahibi Mösyö Tavernier ile gerçekleştirdiği ve Servet-i Fünun'da yayınlanan söyleşiden öğrenmekteyiz. Osmanlı Kibritlerinin kibrit çöpleri Karadeniz'den getirilen kavak ve ıhlamur ağaçlarının kütüklerinden imal edilmektedir. Kibrit yapımında kullanılan kütükler arka kapıdan fabrikaya getirilerek bir depoda saklanmaktadır. Osmanlı kibritlerinin diğer kibritlerden farkı kibrit kutularının kenarındaki eczalı kısma sürülmek suretiyle yakılmasıdır. Böylece yandığında çevreye kıvılcımlar saçan zehirli fosforlu kibritlerden daha güvenlidir. Zira bu kibritler yüzünden yangınlar meydana gelmekte ve insan sağlığına zarar vermektedir. Mösyö Tavernier artık Avrupa'da güvenli kibritlerin rağbet gördüğünü belirtmiştir. 19. yüzyılda üç şekilde kibrit üretimi yapıldığını vurgulayan Tavernier, ilk olarak beyaz fosforla yapılan kibritlerin piyasa sürüldüğünü, bunların imali ve kullanımının oldukça tehlikeli olduğunu vurgulamıştır. Bu tür kibritlerin yakıldığı vakit etrafa sıçrayarak yapıştığı yeri yaktığını ve söndürülmesinin güç olduğunu ifade etmiştir. İkinci olarak rast gelen yere sürüldüğü zaman ateş alan kırmızı fosforlu

kibritlerin üretildiğini bunların sıcak bir yerde ya da güneş altında kaldığında kendiliğinden alev aldıklarından yangın tehlikesinin fazla olduğunu fakat ucuz olduğundan ticarete genellikle bu türün tercih edildiğini ifade etmiştir. Üçüncü ve bu dönemde Avrupa'da yaygın olarak kullanılmaya başlanılan Osmanlı Kibrit Fabrikası'nın da ürettiği yalnızca muhafazasına sürülünce alev alan kibritlerin bulunduğunu, bunların maliyetinin yüksek olduğunu fakat kullanımının güvenli olduğunu belirtmiştir (Servet-i Fünun, 16/393, 1314, 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898: 38).

Osmanlı Kibrit Fabrikası'nda kibrit çöpleri ve kutularının yapıldığı kütükler 18 farklı aşamadan geçtikten sonra bir kibrit çöpü haline gelmektedir. Öncelikle kütükler bir etüv makinesinde buhar tazyiki ile yumuşatılıp elyafları şişirilerek kabuklarından ayrıldıktan sonra ikinci aşamada kesim makinesine gönderilir. Burada 52 cm uzunluğunda standart uzunlukta kesilen kütüklerin balta ile kabukları ayrılır. Dördüncü aşamada torna tezgâhına gelen kütükler burada silindir haline getirildikten sonra adeta bir duvar kâğıdı mahiyetini alacak şekilde düzlenir. Eğer bu kütükten kutu yapılacaksa daha da ince hale getirilmektedir. Altıncı olarak bir kutuda 50 tane olacak şekilde kibrit çöpleri kesilerek taklak makinesine gönderilir. Burada kendi etrafında döndürülen kibrit çöplerinin kurutma işlemi yapılmaktadır. Kurutma işleminin ardından fabrikanın kimya bölümünde hazırlanan yanıcı maddeye batırılarak bu maddenin de kurumması beklenir. Kutuları ise ayrı bir makede yapılır. Türkçe ve Fransızca Osmanlı Kibritleri etiketi yapıştırılan kutuların içerisine kibrit çöpleri yerleştirilir. Bu küçük kutucuklar pazarlanmak üzere onarlı daha büyük kutular şeklinde paketlenir ve büyük sandıklara konulur. Bu sandıkların içerisinde 7.200 kutu kibrit bulunmaktadır. Günde bu şekilde ortalama on beş sandık kibrit üretilmektedir (Servet-i Fünun, 16/393, 1314, 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898: 36-38). Başlangıçta on beş sandık kibrit üretimi planlanmış olsa da ortalama 6-7 sandık üretim yapıldığı istatistik raporundan anlaşılmaktadır. 1897 istatistik raporuna göre 290 gün faal olarak üretim yapan fabrikada bir yılda 2.000 sandık kibrit üretimi yapılmıştır. Bunun mali değeri ise 4.400 Osmanlı lirasıdır (Güran, 1997: 261).

5. Fabrikada Üretimin Durması ve Kapatılması

Fabrikanın bu şekilde üretimi yaklaşık bir yıl sürmüştür. Ancak fabrika herhangi bir sebep öne sürmeden üretimini durdurmuştur. Dolayısıyla anlaşma kendiliğinden fesih olmuştur. Zira imtiyaz mukavelesinin 2. maddesinde açıkça belirtildiği üzere Selanik, Aydın, Hüdavendigar Vilayetlerinde de şirket beş yıl içerisinde fabrikalar inşa edecektir. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise fabrika sebepsiz yere üretimi durdurursa anlaşma fesih olacaktır hükmü yer almaktadır. Fabrika bu hükümleri yerine getirmediğinden kapatılıp kapatılmaması hususu 16 Ağustos 1906 tarihinde Şura-yı Devlet'te görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Buna göre kimyevi maddeler ve diğerlerinin şirkete ait olduğundan fabrikanın geriye kalan alet ve edevatının hükümete intikali, fabrikada bulunan eşyanın satılarak devlete ödemesi gereken vergi ve harç gibi borçlarının düşülmesi kararlaştırılmış ve bu hususta görevli kurum Ticaret ve Nafia Nezareti olduğundan gerekli işlemlerin yapılması nezarete bildirilmiştir. Fakat yukarıda belirtilen imtiyaz sözleşmesinde imtiyaz bitiminde fabrika kullanılır halde hükümete devrolunacaktır maddesi açık bir şekilde sözleşmeye kaydedildiği halde imtiyazın feshi durumunda bu konuya açıklık getirilmemiştir. Dolayısıyla fabrikanın tam anlamıyla devlete intikali işlemi gerçekleştirilememiştir. Bu durum Harbiye Nezaretinin fabrikayı

uçakları için kullanmak istemesi neticesinde gerçekleşen yazışmalardan anlaşılmaktadır. Zira fabrika tahmini olarak 1898-1899 yıllarından itibaren atıl durumda iken bu süreçte ne fabrikanın yeniden işletilmesi için ne de başka bir alanda kullanılabilmesi için herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Harbiye Nezareti'nden 15 Şubat 1914'te Sadarete yazılan tezkirede memlekette yeni yeni gelişen havacılık için binalar tesis edilmesi gerektiğinden hali hazırda boş olan Küçükçekmece Kibrit Fabrikası binası ve müstemilatının kendilerine tahsis edilmesi istenmiştir. Konu Ticaret ve Ziraat Nezaretine iletilmiş ve bu konuda nezaret fabrikanın borcu olduğundan bunun mümkün olmadığını beyan etmiştir. İstanbul Vilayeti Defterdarlığı Makriköy Kazası Tahsilat Kaleminden alınan borç dökümüne göre fabrika sahibinin 1897-1907 yılları arasında 6105 kuruş tahrir masrafı, 264.662 kuruş müsakkafat vergisi olmak üzere toplam 270.767 kuruş, 1908 ile 1913 yılları arasında çeşitli kalemlerde 130.953 kuruş olmak üzere toplam 401.720 kuruş borcu tespit edilmiştir. Bu durumda fabrikanın Harbiye Nezareti'ne devri işlemi için öncelikle Maliye Nezareti'nin bu borcun tahsilini gerçekleştirmesi gerekmektedir (BOA, BEO, 4259/319410, 21 Rebiülevvel 1332/17 Şubat 1914; BOA, BEO, 4266/319920, 11 Rebiülahir 1332/9 Mart 1914). Ancak bundan sonrasında fabrikanın akıbeti ile ilgili arşivde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Sonraki süreçte fabrikanın parsel olarak ayrı kişilerin mülkiyetine geçtiği anlaşılmaktadır (Kıraç, Coşkun ve Erdoğan, 2018: 73). Fabrika günümüze kadar ayakta kalabilmiş, 27.08.1991 tarihli İstanbul 1 numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu kararıyla tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır (Şahin, 2010: 91) 2005 yılında restorasyonu ile ilgili çalışmalar başlatılmış ancak bu süreçte yapılamamıştır (Özdemir, 2019: 20). 2010'lu yıllarda 5 bloktan oluşan yapının sadece 1. Bloğunda koruma restorasyon süreci başlatılmıştır (Kıraç, Coşkun ve Erdoğan, 2018: 72). 2018 yılında ise binanın giriş ve bazı bölümleri restore edilmiş, temellerinde sağlamlaştırma işlemleri yapılmıştır (Özdemir, 2019: 20).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin modern tesislerde yeni usulde üretim yapılacak olan ilk kibrit fabrikası olan Osmanlı Kibrit Fabrikasının ömrü çok uzun soluklu olmamıştır. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan kısımlarında fabrikanın kuruluş aşamasında çok sıkıntılı bir süreçten geçerek üretime başladığı görülmektedir. Servet-i Fünun dergisinde yer alan makalede fabrikanın başlangıçta üretim sürecinin düzenli bir şekilde işlediği görülmektedir. Hatta burada fabrikanın işleyişine dair çok detaylı bilgiler yer almaktadır. Fabrikanın sahibi Mösyö Tavernier olmakla birlikte fabrikanın Dâhiliye Müdürü Mösyö Cesim, Ticari İşler Müdürü ise Mösyö Aleksanyan ve Mühendisi Mösyö Onore'dir. Fabrikanın inşası için kurulan Osmanlı Anonim Şirketinin yürütme kurulu, yönetim yapısı da nizamnamesinde detaylandırılmıştır. Şirketin yürütme kurulu olan İdare Meclisi Başkanı Nuri Bey olarak belirlenmiştir. Şirketin yönetiminde öne çıkan Fransız ise Mösyö Halphen'dir. Fabrikanın inşası esnasında yaşanan aksaklıkların giderilmesi için öne çıkan şirket yetkilileri bu kişilerdir. Avrupa'da yeni şekilde kibrit üretiminin yapılmaya başlanması ve bunun Osmanlı'ya gelişi arasında aslında çok uzun bir zaman dilimi yoktur. Yukarıda anlatıldığı şekilde güvenli kibrit tabir olunan bu kibritlerin bulunması ve bunların imalinin otomatik makinelerle üretime geçilmesi hemen hemen 1880'li yılları bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş coğrafya ve

nüfusu hesaba katılırsa bu dönemde kibritlerin alıcısı olarak büyük bir pazar konumundadır.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda kibrit üretmek maksadıyla girişimci İspiraki Efendi Osmanlı Hükümeti'ne imtiyaz talebi ile başvurmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde verdiği imtiyazlarda uygulanan genel prensip burada da tekrar edilmiştir. Verilen imtiyazın süresi ve imtiyaz bölgesi sözleşmeye açık olarak yazılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı hükümeti imtiyaz bölgesinde imtiyaz süresince aynı imalatı gerçekleştiren başka bir fabrikanın açılması için başkalarına ruhsat vermeyeceğini taahhüt etmiştir. Bunun yanı sıra fabrikada kullanılacak ve Avrupa'dan ilk defa getirilecek olan alet-edevatin gümrükten muaf tutularak fabrikanın kuruluşuna kolaylık sağladığı görülmektedir. Aslında bu durum Osmanlı Devleti'nin sanayileşme yönünde uygulamış olduğu genel politikaya uygundur.

Fabrikanın inşa edileceği arazinin yerleşim yerine yakınlığı, çevreye zararı gibi konuları denetlemede sorumlu kuruluş İstanbul için Şehremaneti ve Ticaret ve Nafia Nezareti'dir. Bu iki kurum gerekli incelemeleri yapmakla yükümlüdür. Arazinin ne tür bir arazi olduğu, kıymet tespiti gibi hususlar ise Evkaf Nezareti ve Defter-i Hakani'nin sorumluluğunda yürütülmektedir. Osmanlı Kibrit Fabrikası için arazinin seçimi esnasında şirkete ilk başta devlet tarafından kiralanan arazide inşaat başlamış olmasına rağmen halkın yoğun şikâyetleri neticesinde inşaat durdurulmuştur. İnşaatın durdurulmasına şirket yetkililerinin tepki gösterdiği ve inşaaata devam etmek istediği belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak devlet nezdinde halkın fabrikadan çıkacak yoğun duman nedeniyle hissettiği sağlık endişesi dikkate alınmış gözükmektedir. Bu bakımdan fabrikaya başka bir yer seçimi için şirkete tebligat yapılmış ve bu sefer şirketin gösterdiği yerler daha detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Hatta Şehremaneti ve Ticaret ve Nafia Nezareti heyetinin yapmış olduğu incelemelerde bu yeni seçilen yerlerin de sakıncalı bulunmuş olması dikkate değer bir husustur. Ancak en sonunda yeni oluşturulan fen heyetinin yaptığı incelemede fabrikanın günümüzde de mevcut olan yeri uygun bulunarak inşasına izin verilmiştir. Yalnız fabrikanın inşası sürecinde Osmanlı Devleti'nin diğer uygulamalarının aksine kolaylık yerine güçlük çıkardığını bile söylemek mümkündür. İmtiyaz sözleşmesinde de şirket fabrika için güvenli yerde fabrikanın inşası ile yükümlü tutulmuştur. Bunun yanı sıra imtiyaz sözleşmesinde şirketin kurulması için bir süre belirlenmiştir. Şirket kurulduktan sonra da yine belirli süre içerisinde fabrika inşa edilerek üretime başlayacaktır. Aksi takdirde imtiyaz sözleşmesi fesih olunacaktır. Nitekim Osmanlı Kibrit Şirketi hemen kurulamamış ve İspiraki Efendi hükümetten ek süre talebinde bulunmuştur. İsteği uygun görülerek bir yıl ek süre verilmiştir. Ondan sonrasında da fabrikanın İstanbul'da iki yıl içerisinde inşa edilmesi gerekmektedir. İspiraki Efendi'ye imtiyaz verilen diğer yerlerde ise beş yıl içerisinde fabrika inşa etmesi gerekmektedir. Böylece Osmanlı Hükümeti imtiyazı verirken karşı tarafa yükümlülüklerini net olarak ifade etmiştir. Yine aynı şekilde imalata başlandıktan sonrasında uzun bir müddet üretim yapılmaz ise söz konusu imtiyazın fesih olunacağı maddesinin sözleşmeye eklenmesi fabrikaya ayrı bir sorumluluk yüklemektedir. Ayrıca Osmanlı Kibrit Fabrikası büyük çoğunlukta Fransız müteşebbisler tarafından kurulmuş olduğundan Osmanlı kanunları yerine başka bir hukuki ayrıcalık talebine meydan verilmeyecek şekilde Osmanlı kanunlarına tabi olacağı açık bir şekilde maddelere eklenmiştir. Böylece bir anlaşmazlık vukuunda

konunun çözüme kavuşturulacağı yer Osmanlı mahkemeleridir. Yine sözleşmenin bitiminde fabrikanın Osmanlı Devleti'ne makineleri ile birlikte sağlam bir şekilde teslim edileceği de anlaşma maddelerinin arasındadır. Osmanlı Hükümeti bu şekilde herhangi bir açık kapı kalmayacak şekilde yaptığı anlaşma sayesinde bir nevi yap-işlet-devret modelini de devreye sokarak hem bir fabrika sahibi olmasının hem de üretimde sürekliliği sağlamanın yollarını aramıştır. İmtiyaz maddelerinin sarih bir şekilde yazılmış olması hukuki anlamda açık kapı bırakılmamasında etkili olmuştur. Neticede fabrikanın bir müddet üretimi durdurması ve inşa etmesi gereken diğer fabrikaları yapmaması anlaşmanın sakıt olmasına neden olmuş ve Osmanlı Devleti sözleşmede de yer alan maddeleri dayanak göstererek fabrikanın kapatılmasına karar vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti bu süreçte dışarıdan kibrit ithal etmeye devam etmiştir.

KAYNAKLAR

A-Arşivler

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. **Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO):** 39/2861; 77/5732; 93/6924; 95/7092; 105/7860; 115/8563; 130/9691; 142/10628; 142/10629; 246/184331; 1337/100207; 4259/319410; 4266/319920.

2. **Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT):** 106/18001.

3. İradeler

Dahiliye (İ.DH): 917/72791.

Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 108/4626.

Ticaret ve Nafia (İ. TNF): 2/43.

4. **Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.):** 37/52; 43/36; 73/36.

5. Sadaret

Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD): 162/49.

Mukavelenameler (A.DVN.MKL): 34/15.

6. Yıldız

Mütenevvi Maruzat (Y. MTV): 72/7; 72/51.

Perakende Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı: (Y. PRK.TNF): 5/53.

B- Dergiler

Servet-i Fünun, 16/393, 1314, 10 Eylül 1314, 22 Eylül 1898.

C- Diğer Eserler

CRASS, M.F., (1941a), "A History of the Match Industry Part I", **Journal of Chemical Education**, Vol. 18/3: p. 116-120.

CRASS, M.F., (1941b), "A History of the Match Industry Part VIII", **Journal of Chemical Education**, Vol. 18/8: p. 380-384.

Düstur, (1939), Birinci Tertib, C. VI, Ankara.

ERDEM, Ekrem, (2016), "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S. 48: s. 17-44.

GÜRAN, Tefik, (1997), **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897 Tarih İstatistikleri Dizisi**, C.V, Ankara.

Güzel, Sehmus, (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, C. IV, İstanbul İletişim Yayınları: s. 803-874.

KAZGAN, Haydar, (1985), "Cumhuriyetten Önce Şirketler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 782-785.

KIRAÇ, Adile Binnur, Burcu Selcen Coşkun, Diğdem Erdoğan, (2018), "Küçükçekmece Osmanlı Kibrit Fabrikası'nın Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi", **Megaron**, C. XIII, S. 1: s. 67-84.

KURT, Mustafa, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, (2016), "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", **OTAM**, S. 40, Ankara: s. 245-277.

Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü, (2007), Haz. Hayrettin Gültekin, Ankara: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, (1972), "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri" **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. XXVII, S. 1: s. 135-166.

ÖNSOY, Rifat (1984), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.2: s. 5-13.

ÖZDEMİR Elif, (2019), "Osmanlı Dönemi Kibrit Fabrikası Kibrithane Dünü Bugünü", **Çelik Yapılar**, S. 61: s. 16-20.

ÖZTÜRK, Nazif, (1990), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası" **Vakıflar Dergisi**, S. 21: s. 23-80.

PAMUK, Şevket, (1985), "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul: s. 718-724.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (2009), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XXVIII, S.46: s. 53-69.

ŞAHİN, Salih, (2010), "Küçükçekmece Tarihi", **Dünden Bugüne Küçükçekmece**, İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, s. 15-169.

ŞENSOY, Fatma, (2018), "Şirket-i Hayriye: Osmanlı Boğaziçi Taşımacılık Şirketi", **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 9: s. 239-279.

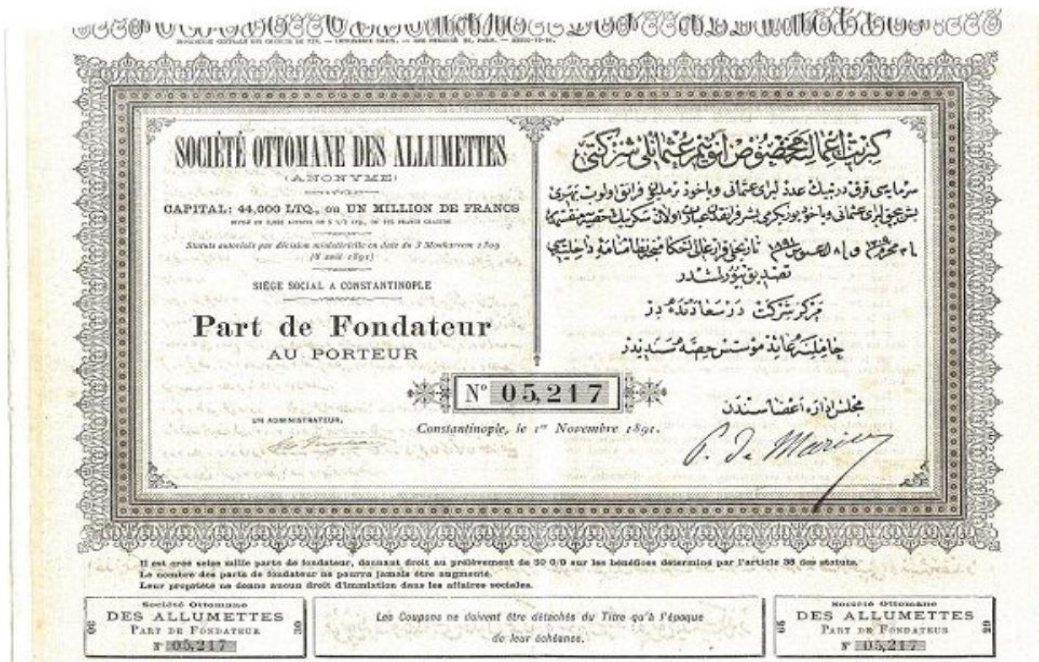
TOPAL, Mehmet, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, (2012), "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 25: s. 37-64.

TOPRAK, Zafer, (1985), "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1345-147.

WISNIAK, Jaime, (2005), "Matches-The Manufacture of Fire", **Indian Journal of Chemical Technology**, May, Vol. 12: p. 369-380.

EKLER:

Ek 1: Osmanlı Kibrit Şirketi Hisse Senedi

Ek 2: Osmanlı Kibrit Fabrikasında Üretilen Kibrit (Kıraç, Coşkun ve Erdoğan, 2018: 79)

